

Lichtende voorbeelden van grensoverschrijdende geschiedbeoefening

In een veel geciteerd beeld stelde Alfred Mozer (1905-1979) grenzen voor als ‘littekens van de geschiedenis’.¹ Maar klopt dat beeld wel? Mozer was een Europeaan in hart en nieren. Hij werkte voor de Groningse eurocommissaris Sico Mansholt en zette zich in voor grensoverschrijdende samenwerking. In deze rol was de woordkunst van Mozer bruikbaar. Praktische arbeid is immers gebaat bij metaforen die idealisme opwekken. De negatieve connotaties die gepaard gaan met het zinnebeeld van de littekens, passen echter niet goed bij de geschiedbeoefening. Grenzen zijn intrigerende fenomenen voor geschiedbeoefenaars die teksten schrijven of historische presentaties verzorgen in de vorm van bijvoorbeeld excursies of exposities. Historici willen begrijpen welke krachten en machten achter politieke, sociale en economische scheidslijnen schuilen. Bij beoefenaars van de geschiedenis wekken grenzen eerder positieve dan negatieve associaties op. De aantrekkingskracht van grenzen is ook op een meer secundaire manier te duiden. Het gaat dan om de ambitie om grenzen te overschrijden, om de geschiedenis van een ander te beleven. Dit verlangen is terug te voeren op gezonde interesse voor de burens. Soms reikt de nieuwsgierigheid verder. Het ontdekken van andermans verleden nodigt uit tot vergelijking, waardoor we onszelf beter leren kennen en relaties ontdekken met een ander.

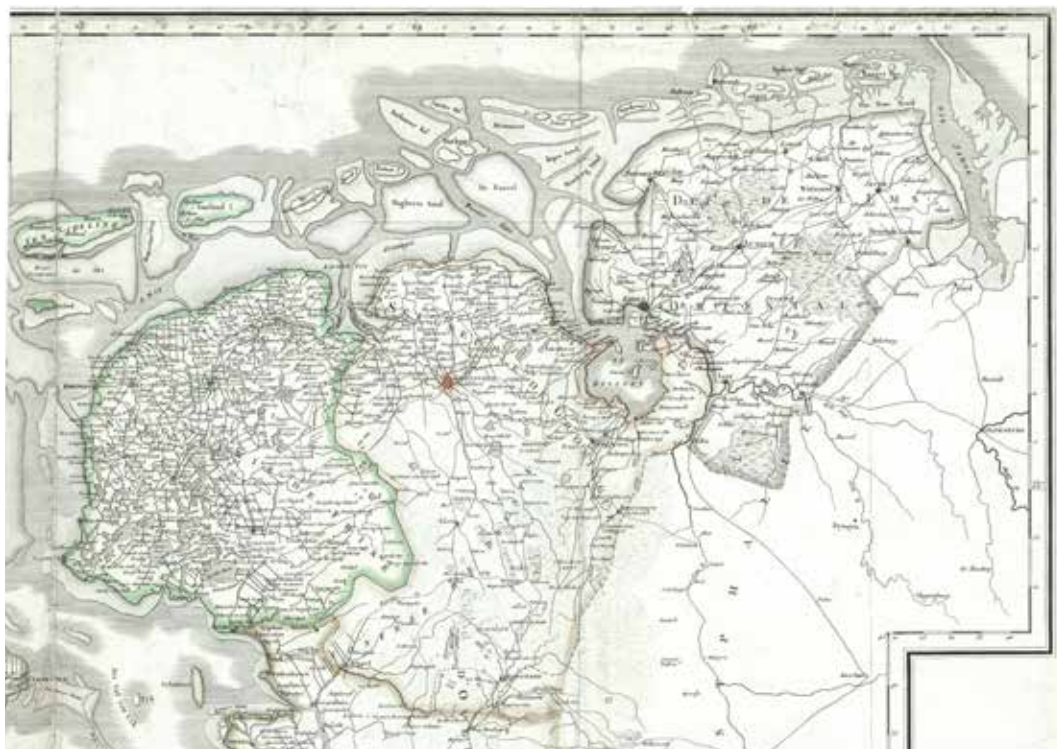
Grensoverschrijdende geschiedbeoefening kan niet aan een grote groep mensen worden toegeschreven. Regionaal werkzame historici houden zich vaak aan lokale of provinciale grenzen. Toch zijn er ook genoeg voorbeelden van dat grenzen juist wel worden overgestoken. Op gezette tijden werken Duitse en Nederlandse historici samen aan regionale projecten. Mede onder invloed van subsidies weten musea, archieven en onderzoeksinstituten aan weerszijden van de grens elkaar steeds beter te vinden. Dit is een interessante trend die zowel nadere beschouwing als verdere ondersteuning verdient. Ener-

zijds omdat grensoverschrijdende samenwerking nieuwe perspectieven voor regionale historici opent: ontdekkingstochten over de grens wekken inspiratie op en geven aanzetten tot vergelijking met het 'eigen' verleden. Anderzijds kan grensoverschrijdende geschiedenis een bijdrage leveren aan cultuurtoerisme. Door de toegenomen mobiliteit is de *fysieke* afstand tot elkaars culturele aanbod aanzienlijk verkleind. Gemeenschappelijke verhalen kunnen ook de *mentale* afstand verkleinen en zodoende bijdragen aan een markt voor geschiedenis en cultuur in het noordelijke grensgebied. Culturele organisaties trekken hier profijt van omdat zij hun potentiële publiek vergroten. Het publiek zelf profiteert doordat een breder blikveld kan zorgen voor een verbreding van het culturele aanbod waaruit het kan kiezen.

In dit essay zal ik voorbeelden presenteren van projecten die zijn ontstaan in samenwerking tussen historici en archeologen aan weerszijden van de grens. De selectie is tot stand gekomen op basis van disciplinaire spreiding en het 'lichtende' karakter ervan: de voorbeelden bevatten elementen die bijzonder zijn. Bovendien zijn de voorbeelden illustratief voor de diverse vormen waarin grensoverschrijdende samenwerking gestalte kan krijgen. Hierdoor ontstaat een overzicht van mogelijkheden die in de nabije toekomst gebruikt kunnen worden voor nieuwe samenwerkingen tussen Duitse en Nederlandse historici. Er is vooral gekeken naar projecten die geïnitieerd zijn door professionele organisaties. De meest in het oog springende organisaties zullen kort geïntroduceerd worden. Geografisch beperkt de analyse zich tot Noord-Nederland (oftewel de drie noordelijke provincies Groningen, Fryslân en Drenthe) en Noordwest-Duitsland. Tot Noordwest-Duitsland kunnen Schleswig-Holstein

[De Nederlands-Duitse grens bij Ter Apel, ca. 1915. Ansichtkaart. Uitgever: J. Eerelman. Collectie RHC Groninger Archieven 1986-16956.](#)

Kaart van Groningen, Friesland, Drenthe, Reiderland en Oost-Friesland, 1810-1811. Rechterbovenblad (afgesneden) van de *Carte de la Hollande divisée en neuf départements*. Kaartmaker: F. Mentelle, Parijs. Collectie Groninger Archieven 1536-5142.

en het gehele noordwesten van Nedersaksen gerekend worden, maar in deze bijdrage beperk ik me tot de Duitse buurregio's Emsland en Ostfriesland.

Historikertreffen

Mijn nadruk op organisaties hangt nauw samen met een 'Historikertreffen' dat op 14 november 2014 georganiseerd werd door de cultuurhistorische vereniging Stad & Lande, de Ostfriesische en Emsländische Landschaft en de Fryske Akademy. Vijftien historici en archeologen uit Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland troffen elkaar in Papenburg. Het doel van de bijeenkomst was tweeledig. Ten eerste was het kennismaking met elkaars organisaties, publieksactiviteiten en publicatiemedia. Ten tweede moesten de organisaties zich uitspreken over het mogelijke nut van grensoverschrijdende samenwerking. Diverse kwesties kwamen aan bod, zoals: welke inhoudelijke thema's kunnen samen opgepakt worden? Is een meer gestructureerde organisatie gewenst en zo ja, hoe zou de structuur eruit kunnen zien? De discussie over deze vragen was levendig en leidde tot een duidelijke conclusie. Alle historici en archeologen achtten het zinvol structureel informatie uit te wisselen.

Een andere uitkomst was een voorlopige lijst van inhoudelijke thema's voor grensoverschrijdende samenwerking. Deze lijst heeft niet de status van agenda voor toekomstige projecten, zoals de onlangs gepresenteerde 'Inspiratielijst

Drentse geschiedenis'.² Maar de 'Papenburg-lijst' kan wel een eerste aanzet daartoe geven. Bovenaan deze lijst stond het thema van het gecultiveerde veenlandschap. Verhalen uit het veen staan in de belangstelling van zowel de Noord-Nederlanders als de Noordwest-Duitsers. Ditzelfde geldt voor de overeenkomsten en verschillen in de wijze waarop het veen ontgonnen is. Op de tweede plek kwam migratiegeschiedenis. Bij het thema migratie wordt het idee van een gedeelde geschiedenis al snel tastbaar. De demografische geschiedenis van de stad Groningen is bijvoorbeeld sterk beïnvloed door de toestroom van mensen uit Noordwest-Duitsland.³ Nazaten van deze migranten zijn dus direct verbonden met de geschiedenis van oostelijk gelegen buurregio's. De collectieve brainstorm tijdens het Historikertreffen leverde nog een keur van andere thema's op, zoals het 'Reformatiejaar' 2017 en de Tweede Wereldoorlog. Ook spraken de aanwezigen zich uit om samen te werken bij de digitalisering van bronnen.

Museale verbindingen

Ambities verder brengen betekent vormen zoeken voor de vertaalslag van idee naar praktijk. Die zoektocht is niet eenvoudig. Grensoverschrijdende geschiedenis kan vele gedaanten aannemen. In de oriëntatie op wat wel en niet werkt, kunnen projecten uit het nabije verleden behulpzaam zijn. Zij geven immers voorbeelden van vormen, waarin het gedeelde verleden van Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland gegoten kan worden. Ik zal daarom enkele eerdere projecten en benaderingen noemen, te beginnen bij het museumwezen.

In het *Museum Magazine* van museum-federaties uit Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, dat wordt uitgegeven door museale en toeristische organisaties, zijn bijna 250 musea opgenomen. Dit informatieve magazine is op zichzelf al een eerste voorbeeld van vruchtbare samenwerking, welke teruggaat op museale netwerken die begin jaren 1990 zijn ontstaan.⁴ In april 2014 verscheen de elfde editie van het *Museum Magazine*. Het magazine is gratis verkrijgbaar bij toeristische informatiebureaus aan weerszijden van de grens, zodat vele geïnteresseerden een beeld krijgen van het culturele aanbod in het noordelijk grensgebied.

Links: Boerderijtje in veenlandschap, ca. 1890. Aquarel: Anthonie Winkler Prins. Collectie RHC Groninger Archieven 2232-36.

Rechts: Veenland-schap bij het Emsland Moormuseum te Groß-Hesepe. Foto: Corradox, Wikimedia commons.

Cover van het Museum Magazine 2015-2016.

Het *Museum Magazine* illustreert ook dat het onmogelijk is in het kader van deze bijdrage aan alle musea recht te doen. Ik beperk me daarom tot een selectie, te beginnen bij het 'Emslandmuseum Lingen' dat naast stadshistorische onderwerpen over regionale thema's exposeert. Lingen is het meest zuidelijk gelegen stadje van het Emsland en was lange tijd de hoofdplaats van het gelijknamige graafschap. Tot 1702 behoorde het Graafschap Lingen aan de Oranjes en dus bestaan er nauwe, historische banden met de Nederlanden. Deze worden weerspiegeld in de collectie en exposities van het museum, alsook in het onderzoek van museumdirecteur Andreas Eijnck.⁵ Het ontstaan en functioneren van grenzen is een terugkerend thema dat wordt geëxposeerd door objecten als grensstenen, paspoorten en smokkelwaar. Het economisch belang van Nederland maakt het museum zichtbaar met behulp van importgoederen als Delfts aardewerk, bronzen vijzels uit Deventer en Amsterdamse tabaksdozen. Een ander zwaartepunt betreft de *Hollandgänger*, de arbeidsmigranten die van de 16^e tot en met de 19^e eeuw als hannekemaaiers of veenarbeiders naar Nederland trokken. Een noordelijke route, waar veel Emslanders gebruik van maakten, liep via het Bourtangeroor naar Groningen en Fryslân. Begin jaren 1990 organiseerde het Emslandmuseum een expositie rond dit thema in samenwerking met onder andere het Drents Museum.⁶

Het Emsland Moormuseum te Groß Hesepe vertelt het verhaal van de veenontginning en turfindustrie. Het Emsland was tot ver in de 20^e eeuw bedekt met moeilijk begaanbare venen en heide. In vergelijking met de Gronings-Drentse veenkoloniën kwam de ontginning er laat op gang. Nog voor de Tweede Wereldoorlog werd een omvangrijk verbeteringsprogramma ontwikkeld. Na de oorlog werd dit onder de noemer van het Emslandplan uitgevoerd.⁷ Vanaf 1950 tot eind jaren 80 brachten de Duitse rijksoverheid en het Land Nedersaksen grootschalige ontginningen op gang. De werkzaamheden gingen gepaard met elektrificatie, riolering en wegebouw. Het werd een succesverhaal. Niet ten onrechte spiegelen de Emslanders zichzelf voor dat zij van het 'armenhuis van Duitsland' tot een van de welvarendste regio's in hun land geworden zijn. Het Moormuseum ligt aan de A31, ter hoogte van Coevorden. Tot de bezienswaardigheden behoren ook ontginningsmachines en een geconserveerd stuk veen.

In Nederland zijn er vergelijkbare musea waarin de geschiedenis van veenontginning aan bod komt. Het Veenkoloniaal Museum te Veendam toont de wereld van veenarbeid op levendige wijze, onder andere met behulp van een kruidenierswinkel en de spitse praam Familietrouw uit 1894. Het Emsland Moormuseum en het Veenkoloniaal Museum hebben veel met elkaar gemeen. Dit uit zich in samenwerkingsprojecten, zoals de expositie 'Geïnspireerd door het Veen'. Deze tentoonstelling van geschilderde veenlandschappen was in de eerste helft van 2015 te zien in Veendam en samengesteld met hulp van het Moormuseum. Andere veenmusea zijn te vinden in het Oostfriese Elisabethfehn (Moor- und Fehnmuseum) en in het Drentse Barger-Compascum (Veenpark). De intensiteit waarmee deze vier veenmusea samenwerken, is een interessant onderwerp voor gedetailleerder onderzoek.

Musea met een breed aanbod van tentoonstellingen en activiteiten zijn te vinden in de regionale hoofdplaatsen Emden, Assen, Groningen en Leeu-

warden. Het gaat dan in het bijzonder om het Ostfriesisches Landesmuseum, het Drents Museum, het Groninger Museum en het Fries Museum. Deze instituten werden alle vier opgericht in de 19e eeuw. Sindsdien hebben zij zich ontwikkeld tot hét expositiecentrum van kunst, cultuur en geschiedenis in hun regio. Naast bijzonderheden, zoals een verzameling vroegmoderne zwaarden en harnassen in Emden, beheren deze musea collecties van archeologische vondsten, munten en penningen, schilderijen en andere objecten van het culturele erfgoed. Deze vier musea waren in 2013 en 2014 het toneel van een unieke samenwerking tussen Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland. In het gezamenlijke project ‘Land van Ontdekkingen; de Archeologie van het Friese kustgebied’ werden archeologische vondsten van de afgelopen vijftig jaar geëxposeerd. Hoewel alle vier de musea andere accenten legden, was er duidelijk sprake van een verbindend kader. Dit kader bestond uit de gemeenschappelijke landschapsgeschiedenis en cultuurhistorie. Voor het visualiseren van dat gemeenschappelijk verleden leent de archeologie zich goed. Immers, veel archeologische vondsten stammen uit een periode waarin de hedendaagse politieke grenzen nog niet bestonden.

Nauw verbonden met de exposities waren kleinschalige onderzoeken, uitgevoerd door het Instituut voor Archeologie (GIA) van de Rijksuniversiteit Groningen en de Archeologische Dienst van de Ostfriesische Landschaft.⁸ In deze onderzoeken is veel aandacht besteed aan het betrekken van amateurarcheologen bij het veldwerk en de interpretatie van de vondsten. Een voorbeeld is de opgraving van een urn uit de Bronstijd. Bij deze opgraving nabij Dötlingen, een plaats tussen Cloppenburg en Bremen, waren zowel beroepskrachten als amateurs uit beide landen aanwezig. De Nederlanders hebben zich daarbij verwonderd over de ruimte die amateurarcheologen in Duitsland krijgen. De Duitsers, op hun beurt, waren geïmponeerd door de organisatiegraad van de Nederlandse archeologie. Henny Groenendijk, provinciaal archeoloog in Groningen en nauw betrokken bij de organisatie van ‘Land van Ontdekkingen’,

Hannekemaaiers.

Links: beeld in Uelsen.

Makers: Leo Janischowsky + partner. Foto:

Gouwenaar. Wikimedia commons.

Rechts: beeld op het terrein van openlucht-museum Aldfaers Erfte Allingawier (Fr.). Maker: Jikke Jager. Foto: Harry Perton.

Een luchtfoto van Schloss Clemenswerth bij Sögel, waarin het Emslandmuseum is gevestigd. © Emslandmuseum Schloss Clemenswerth.

blikte op dit proces terug.⁹ Volgens hem vertegenwoordigden de Nederlanders en Duitsers elk een eigen traditie, die zij niet van elkaar kenden. Niettemin was er sympathie voor elkaars werkwijze en vormden de leerervaringen een goede basis voor verdere samenwerking.

Hoewel het zoeken blijft naar de manier waarop nieuwe doelgroepen bij ons culturele erfgoed betrokken moeten worden, is Land van Ontdekkingen goed ontvangen.¹⁰ Persoonlijk zie ik dit project als een mijlpaal in de culturele en historische samenwerking tussen Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland. De ambitie om nieuwe doelgroepen bij geschiedenis en archeologie te betrekken, is daarvoor een belangrijke reden. Maar ook het feit dat deze vier museale grootheden in de regio elkaar vonden in één verbindend thema, is een prestatie van formaat. De archeologen hebben een veelbelovend raamwerk ontwikkeld voor gezamenlijke exposities gekoppeld aan onderzoek en experimenten ten behoeve van nieuwe verbindingen met het publiek.

Regionalia voor én door het publiek

Een ander medium waarmee verhalen uit het verleden worden verteld, is dat van de regionaal-historische publicaties. Zowel Noord-Nederland als Noord-west-Duitsland is uitgerust met een veelzijdig palet aan regionaal-historische periodieken en boekuitgaven. Elke regio heeft een eigen jaarboek, sommige regio's beschikken daarnaast over boekenreeksen en tijdschriften. Het *Emsland Jahrbuch* is vergeleken met de overige jaarboeken het meest geïllustreerd en veelzijdig. Zo besteedt het naast geschiedenis veel aandacht aan cultuurlandschappen, streektaalen en dorpsgeschiedenis. Zowel de redactie als de uitgave zelf worden verzorgd door de in 1952 opgerichte 'Emsländische Heimatbund e.V.' (e.V. staat voor 'eingetragener Verein'). Leden van deze vereniging zijn enerzijds de lokale overheden. Anderzijds zijn de ruim zestig 'Heimatvereine' uit het Emsland aangesloten bij de vereniging; vandaar de naam 'bond'. De Emsländische Heimatbund komt voort uit de Duitse Heimatbeweging, die zich naast geschiedenis ook richt op taal, landschap en erfgoed in de brede zin van het woord. Dit verklaart de veelzijdigheid van de onderwerpen die jaarlijks aan bod komen in het *Emsland Jahrbuch*. De redactie ervan bestaat naast de directeur van de Heimatbund, Josef Grave, voor een groot deel uit de directeuren van plaatselijke musea en archieven.

In Ostfriesland verschijnt het *Emder Jahrbuch für historische Landeskunde Ostfrieslands*. Dit jaarboek bundelt doorwrochte artikelen van overwegend historici die zich, al dan niet beroepsmatig, bezighouden met het vak. Het *Emder Jahrbuch* staat in een lange traditie. Voorlopers gaan terug tot 1872, toen een historisch genootschap in Emden startte met een jaarboek. Als uitgever treedt sinds 1949 op de 'Ostfriesische Landschaft', een belangrijk instituut voor geschiedenis, wetenschap en culturele vorming in Ostfriesland. In 2013 had dit ongeveer 55 vaste medewerkers in dienst.¹¹ De omvang van deze organisatie is daarmee flink groter dan die van de 'Emsländische Landschaft' (5 medewerkers).¹²

Het verschil tussen beide Landschappen is terug te voeren op de eeuwenoude geschiedenis van de regio Ostfriesland. De Ostfriesische Landschaft ziet zichzelf als natuurlijke opvolger van de historische standenvergadering. Vanaf de Late Middeleeuwen was Ostfriesland een graafschap met een hoge mate van zelfbestuur. Adel, geestelijken en burgerij vergaderden in de 'Ostfriesische Landschaft'. De Landschaft was destijds een politiek lichaam, maar dat zag zijn invloed tanen door de inlijving bij Pruisen (1744), het Koninkrijk Hannover (1815) en andermaal Pruisen (1866). Het instituut zelf overleefde en kreeg na de Eerste Wereldoorlog steeds meer culturele taken. Na de Tweede Wereldoorlog volgde een definitieve taakverschuiving naar 'cultuurparlement'. In plaats van een standenvergadering trad een 'Landschaftsversammlung', een vergadering met politici uit de volksvertegenwoordigingen van Norden, Aurich, Wittmund, Leer en Emden.¹³ Door de democratische opzet kan de Ostfriesische Landschaft zich als opvolger van de Ostfriesische standenvergadering presenteren. Voor de culturele identiteit is dit belangrijk, omdat Ostfriesland geen bestuurlijke eenheid meer is; immers, alleen via de Ostfriesische Landschaft zijn Aurich,

Wittmund, Leer en de stad Emden als lokale overheden nog met elkaar verbonden. De ‘Landkreisen’ en de ‘kreisfreie Stadt’ Emden delegeren taken aan de Landschaft op het gebied van archeologie, bibliotheekwezen, cultuuronderwijs en het ondersteunen van musea.

In Fryslân is een belangrijke rol weggelegd voor het in 1827 opgerichte Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur (hierna: Fries Genootschap). Twaalf jaar na zijn oprichting liet het Fries Genootschap *De Vrije Fries* verschijnen. Tegenwoordig wordt dit jaarboek samen met de Fryske Akademy uitgegeven. De Fryske Akademy is in 1938 opgericht als wetenschappelijk instituut. De Akademy moest helpen om de Friese identiteit te versterken door studie naar de Friese taal en cultuur. Overigens geven beide Friese organisaties ook afzonderlijke publicaties uit. Het Fries Genootschap brengt sinds 1995 het tweemaandelijks tijdschrift *Fryslân* op de markt, een magazine met mooie afbeeldingen, reportages en actueel nieuws. De Fryske Akademy geeft sinds zijn oprichting een wetenschappelijk tijdschrift uit, *It Beaken*, met naast historische en taalkundige artikelen ook sociologische, economische en politiek-bestuurlijke bijdragen.

In Groningen en Drenthe zijn het verenigingen die optreden als uitgevers van jaarboeken en tijdschriften. De cultuurhistorische vereniging Stad en Lande geeft viermaal per jaar *Stad & Lande* uit, een magazine over de geschiedenis van de provincie Groningen. Het rijkelijk geïllustreerde *Historisch Jaarboek Groningen* waarin u dit artikel leest, wordt eveneens door de cultuurhistorische vereniging uitgegeven. De Drentse Historische Vereniging (DHV) brengt viermaal het magazine *Waardeel* uit en jaarlijks de *Nieuwe Drentse Volksalmanak*. In de huidige vorm verschijnt deze almanak sinds 1982, maar voorlopers gaan terug tot het jaar 1837. Het *Historisch Jaarboek Groningen* verschijnt sinds 2001. Ook hiervan gaan de voorlopers terug tot het jaar 1837. De Drentse en Groningse jaarboeken voegen zich in een traditie van provinciale almanakken met doorwrochte historische en archeologische artikelen, een traditie die teruggaat tot het begin van de 19^e eeuw.¹⁴

Bij zowel de Duitse als de Nederlandse uitgaven worden vele auteurs betrokken die zich niet vanuit een historische professie bezighouden met de regionale geschiedenis. Een aanzienlijk deel van de artikelen opgenomen in genoemde magazines en jaarboeken komt van historische liefhebbers die onderzoeken en schrijven in hun vrije tijd. Hiermee vervullen de regionaal-historische periodieke uitgaven een belangrijke functie. Zij stimuleren een deel van het publiek dat niet beroepsmatig, maar wel met veel passie de geschiedenis beoefent. De periodieken vormen voor deze doelgroep een stimulans om te participeren in het regionale geschiedbedrijf. Daarnaast worden in de jaarboeken vaak bewerkte scripties gepubliceerd van studenten geschiedenis, zodat nieuwe academische benaderingen een bredere verspreiding krijgen.

De mogelijkheden tot het publiceren over de regionale geschiedenis, zo kan geconcludeerd worden, zijn aan beide zijden van de grens legio. Afgezien van accentverschillen bestaan in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland soortgelijke media en publicatievormen. Een sterk punt is de continuïteit: de uitgave van periodieken en monografieën is ingebed in gewortelde organisa-

Veengravers, beeld in Sappemeer. Maker: Hans Mes. Foto: Harry Perton.

torische structuren. Dat biedt kansen in twee richtingen. Ten eerste zouden Noord-Nederlandse auteurs vaker kunnen publiceren in Noordwest-Duitse jaarboeken (en vice versa). Dit is al vaker gebeurd: meerdere auteurs hebben de grensoverschrijdende weg naar nieuwe publicatiemediën weten te vinden.¹⁵ Ten tweede zouden redacties van jaarboeken kunnen samenwerken. Ook deze vorm van toenadering kent precedents. In 2012 hebben het *Historisch Jaarboek Groningen* en het *Emder Jahrbuch* een zogenaamde ‘Doppelpublikation’ geïntroduceerd. Daartoe is allereerst een thema geselecteerd. In dit voorbeeld werd gekozen voor de toenadering tussen leraren en scholieren in Groningen en Ostfriesland, direct na de Tweede Wereldoorlog. Vervolgens is een Duitse en een Nederlandse auteur benaderd. Beide auteurs hebben, elk vanuit hun eigen perspectief, het proces van toenadering beschreven en geanalyseerd. Dit heeft twee originele bijdragen opgeleverd die zowel in het Nederlands als in het Duits beschikbaar zijn.¹⁶

Evenementen en activiteiten

Er zijn zoveel soorten evenementen en activiteiten dat hier slechts het topje van de ijsberg als voorbeeld genoemd kan worden. Toch verdienen evenementen en activiteiten een plaats in deze verkenning, omdat ze als instrumenten voor het stimuleren van de grensoverschrijdende geschiedenis veelbelovend zijn. Zo worden vanuit lokaal-historische verenigingen en instellingen geregeld activiteiten georganiseerd.¹⁷ De lokaal-historische verenigingen hebben de potentie om grensoverschrijdende contacten te intensiveren. In hoeverre en op welke manier ze deze potentie in het verleden al hebben benut, is een interessante vraag voor nader onderzoek.

Een soort van bijeenkomst met een onverminderde populariteit is de incidentele of seriematige lezing. Alle regio's kennen hun eigen variant. In Groningen worden bijvoorbeeld veel lezingen georganiseerd door de Groninger Archieven in samenwerking met de cultuurhistorische vereniging Stad en Lande. In Ostfriesland gaat een historische lezingenreeks uit van de bibliotheek van de Ostfriesische Landschaft en het Staatsarchief Aurich (waarover later meer). Nieuwe boeken of actuele thema's zijn vaak aanleiding voor de lezingen. Soms gaan lezingen gepaard met excursies, die ook meerdere malen over de grens voerden. Het Veenkoloniaal Museum heeft zich in het verleden opgeworpen als organisator van een lezingenreeks gecombineerd met excursies in Ostfriesland en het Rheidderland.¹⁸

Sinds 1986 geldt de jaarlijkse Dag van de Groninger Geschiedenis als een succesvol evenement. Ieder jaar in oktober ontmoeten honderden historisch geïnteresseerden elkaar bij de Groninger Archieven. Er is een breed aanbod van presentaties, muziek, streekproducten en activiteiten rondom geschiedenis. Op een informatiemarkt presenteren tientallen lokaal-historische verenigingen zichzelf en staan er kraampjes met boeken. De Dag van de Groninger Geschiedenis kreeg onlangs navolging in Ostfriesland.

Een geslaagd voorbeeld van een grensoverschrijdende lezingenreeks komt van de Senioren Academie in Groningen, Friesland en Drenthe. Samen met het *Center für lebenslanges Lernen* van de Universiteit Oldenburg organiseert de Senioren Academie sinds begin jaren 1990 uitwisselingen tussen Duitse en Nederlandse ouderen. Hieruit is in 2000 de lezingenreeks 'Grenzkontakte' voortgevloeid, waaraan jaarlijks 30 Nederlanders en 30 Duitsers deelnemen. De reeks bestaat uit ongeveer tien lezingen in Nederland en Duitsland en voorziet daarmee kennelijk in een behoefte, want het aantal beschikbare plaatsen is al jaren kleiner dan de vraag vanuit de doelgroep.¹⁹

Een spoor dat ten slotte niet onvermeld mag blijven is dat van cultuurhistorie als trekpleister voor grensoverschrijdend toerisme. Toerisme dient naast het individuele belang van ontspanning ook collectieve belangen, zoals economische impulsen en andere culturen beter leren kennen. Aan weerszijden van de grens is hierin dan ook veel geïnvesteerd, onder andere door de Eems Dollard Regio. In deze organisatie werken gemeenten en Kamers van Koophandel uit Groningen, Drenthe, Ostfriesland en het Emsland sinds 1977 samen aan gemeenschappelijke belangen. Vanaf de oprichting zijn toeristische projecten

opgezet. In de jaren 90 konden daadwerkelijk omvangrijke projecten gerealiseerd worden, mede dankzij de ontwikkeling van het grensoverschrijdende stimuleringsprogramma van de Europese Unie, INTERREG. Dit programma maakte grensoverschrijdende fiets- en vaarroutes mogelijk, alsook brochures en gidsen met (cultuurhistorische) informatie.²⁰ Ook thematische projecten met een stevige cultuurhistorische component werden ontwikkeld. Zo begon men in 2000 met het plaatsen van informatiepanelen bij 35 molens in Drenthe en het Emsland. Begeleidend promotiemateriaal moest het bezoek aan de molens verder stimuleren.

Kennis als contactpunt

Producten van geschiedbeoefenaars zijn overwegend verhalend van aard. Dit is duidelijk het geval bij teksten, waarin ordening is aangebracht tussen hoofden en bijzaken; in de structurering en interpretatie van de feiten vormt zich het verhaal. Maar ook tentoonstellingen in musea vertellen een verhaal. Zorgvuldig geselecteerde objecten worden in een weldoordachte volgorde aan het publiek getoond en door begeleidende teksten in een context geplaatst. Met hun verhalen proberen geschiedbeoefenaars een deel van de geschiedenis over te brengen op het publiek. Tegelijkertijd wordt de ogenschijnlijke chaos aan feiten en

Discussie over Ubbo Emmius op de Dag van de Groninger Geschiedenis, 4 oktober 2014.
Foto: Harry Perton.

Sfeerbeeld van de Dag van de Groninger Geschiedenis op 4 oktober 2014. Belangstellenden bij de tafel van Stad en Lande Foto: Harry Perton.

gebeurtenissen geordend in beelden en samenhangende ideeën. Het proces van interpretatie en ordening vindt plaats in het onderzoek vooraf. Onderzoek, zoals het lezen van boeken en artikelen en het (opnieuw) analyseren van historische bronnen, leidt tot nieuwe beelden en ideeën over de geschiedenis. In deze cyclus van begrijpen en vragen stellen leren we steeds nieuwe aspecten van het verleden kennen.

Nieuwe kennis kan daarom het contact faciliteren tussen beoefenaars van de geschiedenis aan weerszijden van de grens. De meerwaarde van grensoverschrijdende geschiedbeoefening heeft zich in het recente verleden bewezen. Voordat we op deze voorbeelden ingaan, is het zinvol eerst de actoren te identificeren, die zich bezighouden met de productie van nieuwe kennis. Een belangrijke speler is uiteraard de Rijksuniversiteit Groningen (RUG), waar onderzoek naar Noord-Nederland en (in mindere mate) Noordwest-Duitsland zich heeft gevestigd. Onderzoekers verbonden aan de Afdeling Geschiedenis van de faculteit Letteren benutten de onmiddellijke nabijheid van de regio; de regio dient als proeftuin en laboratorium voor historisch-wetenschappelijke experimenten. De regio als proeftuin heeft een lange traditie binnen de leerstoelgroep Economische en Sociale Geschiedenis. Het werk van hoogleraren als Pim Kooij (sinds 2010 met emeritaat) en Maarten Duijvendak (beiden met leeropdrachten in de economische, sociale en regionale geschiedenis) staat in een langere traditie waarin de ontwikkeling van het noorden van Nederland historisch wordt onderzocht. Binnen deze onderzoeksgroep is ook altijd aandacht geweest voor demografie en agrarische geschiedenis.

Er zijn nog andere plekken binnen de RUG waar grensregionale geschiedenis bedreven wordt. Naast het GIA (zie boven) is er het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, gelieerd aan de faculteit der Godgeleerdheid en Godsdienst-

wetenschap. Op religieus gebied zijn er veel dwarsverbanden te leggen tussen met name Noord-Nederland en Ostfriesland. Het interieur van middeleeuwse kerken is een voorbeeld. Justin Kroesen, verbonden aan het instituut, is een expert op het gebied van deze kerkinterieurs en neemt studenten ieder jaar mee op excursie naar Ostfriesland. Daar zijn de interieurs van de kerken beter intact gebleven vanwege de toleranter houding jegens 'katholieke' elementen onder Ostfriesse protestanten. De Ostfriesse kerken leren ons daarom meer over het uiterlijk en het interieur van oude Groningse en Friese kerken.²¹ Een ander lichtend voorbeeld is geïnitieerd door Bart Ramakers, hoogleraar Oudere Nederlandse Letterkunde. Ramakers heeft in 2012 het initiatief genomen tot het project 'Memento Mori' dat zich op de Eems Dollard Regio richt. Historici aan beide zijden van de grens hebben elkaar in het kader van dit project meermalen getroffen voor lezingen en discussies. Het beoogt een inventarisatie van overeenkomsten en verschillen in de cultuur rondom sterven en begraven.

In de buurregio's Ostfriesland en het Emsland ontbreekt een universitair centrum dat als katalysator van historisch onderzoek kan optreden. Kijken we iets verder dan de grenzen van deze regio's, dan zijn er gelukkig wel universiteiten met relevantie voor de regionale geschiedbeoefening. In Oldenburg en Osnabrück staan universiteiten die zich weliswaar niet expliciet, maar toch in belangrijke mate incidenteel met de regionale geschiedenis bezighouden. Nog iets verder verwijderd en gelegen in de deelstaat Noordrijn-Westfalen ligt de universiteit van Münster, waar het Zentrum für Niederlande-Studien is ondergebracht. Hier staan de relaties tussen Duitsland en Nederland centraal en wordt soms ook een grensoverstijgend perspectief gehanteerd. Aan de Nederlandse zijde kan de Fryske Akademy genoemd worden als een plek waar regionaal-historisch onderzoek verricht wordt. Vanuit dit instituut werkt een groep historici aan diverse thema's en projecten. De Fryske Akademy herbergt bovendien een werkgroep ('wurkferbân') voor de maritieme geschiedenis en een voor de archeologie. Personen die zich al dan niet beroepsmatig met geschiedenis bezighouden, treffen elkaar in deze werkgroepen.

Het fenomeen werkgroep kent ook in Duitsland een rijke traditie. Hier zijn 'Arbeitskreisen' actief. De bibliotheek van de Ostfriesische Landschaft heeft sinds 1992 een 'Arbeitskreis Ortschronisten' onder zijn hoede. In deze werkgroep wordt kennis uitgewisseld over het schrijven van lokale geschiedenis. Sinds 2009 is er een 'Arbeitskreis Flurnamendeutung' die zich toelegt op de herkomst en ontwikkeling van veldnamen. Uit de werkgroepen komen hoogwaardige studies voort. Mede omdat de werknemers van de Ostfriesische Landschaft zelf geen systematisch onderzoek kunnen doen, spelen de werkgroepen een belangrijke rol in de productie van nieuwe kennis. Vanuit de Emsländische Landschaft worden een Arbeitskreis voor genealogisch onderzoek en een Arbeitskreis voor geschiedenis ondersteund. Laatstgenoemde werkgroep komt eenmaal per jaar bij elkaar en dient voor de uitwisseling en samenwerking tussen personen, musea, archieven, universiteiten en andere instellingen.

In hoeverre deze samengewerkt hebben in projecten, is een vraag die hier niet uitputtend beantwoord kan worden. Contacten tussen historici in (Noord-) Nederland en (Noordwest-)Duitsland zijn wijdvertakt en niet altijd te traceren

in producten als gezamenlijke publicaties. Hier zou de methode van ‘oral history’ veel nut kunnen bewijzen. Interviews met historici en archeologen over hun ervaringen met contacten over de grens kunnen tot meer inzicht in het nut van samenwerking leiden. In de eerste helft van de jaren 80 waren er bijvoorbeeld veel contacten tussen RUG-mediëvisten en historici uit Ostfriesland. Halfjaarlijkse werkbesprekingen leidden tot productieve kennisuitwisseling en contacten die op persoonlijk niveau duurzaam bleken.²² Inspirerende processen van kennisuitwisseling zoals deze zijn er ongetwijfeld meer geweest en zijn het waard om zelf onderwerp te worden van historisch onderzoek.

Een hoogtepunt in het grensoverschrijdend onderzoek waren de ‘historische verkenningen’ die een omvangrijke groep van kenniswerkers aan het begin van de jaren 90 ondernam. Directe impulsen voor dit initiatief gingen uit van politieke ontwikkelingen op Europees niveau. Het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en de aanloop naar de in 1992 opgerichte Europese Unie stimuleerde ook de toenadering tussen Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland.²³ In een specifieke, regionale vertaalslag van het Europese integratieproces werden allerlei initiatieven ontplooid, waarvan genoemde ‘historische verkenningen’ er één vormde. De verkenningen werden neergelegd in de tweetalige bundel *Rondom Eems en Dollard/Rund um Ems und Dollart*, uitgegeven onder de auspiciën van de Vereniging Stad en Lande en de Ostfriesische Landschaft.²⁴ De historische bijdragen aan een gezamenlijk congres werden opgenomen in de bundel en aangevuld zodat *Rondom Eems en Dollard* de aanzienlijke hoeveelheid van 29 essays telt, geschreven door Duitse en Nederlandse auteurs. Aan de essays gaat een inleiding van Otto Knotnerus vooraf.²⁵ Deze inleiding kan nog altijd gezien worden als een state-of-art analyse van het Eems Dollard gebied als culturele ruimte.

Archieven als infrastructureel knooppunt

Trekken we een eerste, globale vergelijking tussen het archiefwezen aan de Duitse en Nederlandse kant van de regio, dan valt het verschil in schaalgrootte op. In de Duitse regio zijn meer archieven die anders georganiseerd zijn. In omvang domineren de staatsarchieven in Osnabrück, Aurich en Oldenburg. Deze staatsarchieven vallen onder de paraplu van de deelstaat Nedersaksen, waarvan de regering in Hannover zetelt. In die stad is dan ook het ‘Hauptstaatsarchiv’ gevestigd. Steden en stadjes koesteren hun eigen archieven, zodat er openbare archieven zijn voor Emden, Leer, Wittmund, Norderney (alle in Ostfriesland) en Lingen in het zuiden van de Landkreis Emsland. Naast deze staats- en stadsarchieven is er sinds 1990 het ‘Kreisarchiv’ in Meppen. Dit is onder andere verantwoordelijk voor de archieven van het regionale openbaar bestuur in de Landkreis. Verschillende archieven uit de voormalige Landkreisen Asschendorf-Hümmling, Meppen en Lingen, waaruit de Landkreis Emsland in 1977 ontstaan is, worden ook bewaard in dit archief.

In Nederland ontbreekt deze variëteit en is het archiefwezen meer gecentraliseerd in Groningen (RHC Groninger Archieven) en Assen (Drents Archief). Alleen in Leeuwarden is een stadsarchief bewaard gebleven (Historisch Cen-

trum Leeuwarden) dat letterlijk en figuurlijk opereert naast het Tresoar, het voormalige Friese Rijksarchief dat bestuurlijke archieven en talloze andere archieven uit de provincie bewaart. Veel meer dan de Duitse archieven zien de Nederlandse zichzelf als bezoekersinstellingen. Op de websites van de Nederlandse instellingen staan teksten die op die van Duitse archieven vooralsnog ondenkbaar zijn. Neem het Drents Archief, dat zijn missie verwoordt als: ‘Het Drents Archief brengt erfgoed dichterbij mensen, laat ze met andere ogen naar hun omgeving kijken en maakt ze bewust van de eigen sporen in het verleden. We koesteren ons DNA, dat is de basis: authentiek, zorgzaam/betrouwbaar, toegankelijk/gidsen, verrassend/ondernemend, delen en inspireren’.²⁶ In Duitsland is de taakopvatting van archieven veel zakelijker.

Nederlandse archieven zijn ondernemend in het ontsluiten van data met behulp van digitale technieken. Een goed voorbeeld is de digitalisering van 18.000 middeleeuwse oorkonden uit Groningen en Drenthe op de website www.carthago.nl. Projectleider van Carthago Redmer Alma (verbonden aan het Drents Archief) is in 2014 begonnen met het digitaliseren van oorkonden in het staatsarchief te Aurich. Dit is een belangrijke stap in de richting van een digitaal oorkondenboek voor het gehele middeleeuwse Friese gebied, waarmee een ideale infrastructuur wordt gecreëerd voor vergelijkend onderzoek.

Een recent en mooi voorbeeld van samenwerking tussen Duitse en Nederlandse archieven is het project ‘Wirtschaftsgeschichtliche Dokumentation’

Een gemengd Duits-Nederlandse groep van de Volkshochschule te Leer en het Veenkoloniaal Museum te Veendam op excursie in Nieuwe Pekela, maart 2008.
Foto: Hendrik Hachmer.

Screenprint van de Wigidok-website.

(WiGeDok). In dit project hebben de Groninger Archieven nauw samengewerkt met het Staatsarchief Aurich en de Kamer van Koophandel voor Ostfriesland-Papenburg te Emden. In WiGeDok zijn talloze bedrijfsarchieven uit Ostfriesland en Groningen geïnventariseerd en toegankelijk gemaakt via de website wigidok.eu. Het ontsluiten en toegankelijk maken via dit grensoverschrijdende portal geeft volgens de initiatiefnemers een impuls aan het 'bedrijfshistorische erfgoed' en vergemakkelijkt vergelijkend historisch onderzoek.

Besluit

Dit essay liet zich lezen als een rondgang langs lichtende voorbeelden van historische samenwerking in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland. We zijn veel tegengekomen dat de rijkdom van het geschiedbedrijf in deze regio illustreert. Er is een veelzijdig aanbod van tentoonstellingen, (jaar)boeken, digitale bronbestanden en andere vormen waarmee we kunnen reflecteren op ons eigen verleden. We zijn daarnaast veel dwarsverbanden tussen organisaties en activiteiten aan weerszijden van de grens tegengekomen. De voorbeelden als genoemd zijn verre van volledig. Om van een globale naar een gedetailleerde inventarisatie te komen, is nog veel aanvullend onderzoek nodig, waarvoor dit essay enkele suggesties heeft aangedragen. Genoemde voorbeelden illustreren echter wel dat er veel mijlpalen zijn op de weg van gemeenschappelijke initiatieven rondom geschiedenis, erfgoed en archeologie. De expositie en het onderzoeksproject Land van Ontdekkingen, de seminarreeks *Grenzkontakte*, de bundel *Rondom Eems en Dollard* en het archiveringsproject WiGeDok laten zien, dat er op tal van plekken in de grensregio wordt samengewerkt. Deze projecten stijgen als pieken boven het 'gewone' landschap uit. Door deze projecten staat de grensoverschrijdende samenwerking in het noordelijke grensgebied op een goed niveau.

Screenprint van de Carthago-website.

Maar na veel pieken kunnen we ook een terugval ontwaren, een dal waarin de echo van het succes nog naklinkt. Na een opzienbarend project blijft een vervolgproject vaak uit. Toch kan juist een vervolg de nodige verdieping aanbrenge. Neem de mijlpaal *Rondom Eems en Dollard*. Hoewel de bundel talloze onderwerpen voor nader onderzoek heeft genoemd, bleef een nieuwe bundel met dezelfde statuur tot op heden uit. De energie en inspiratie, opgewekt door de auteurs, is weggeëbd of heeft in elk geval niet een duidelijk vervolg gekregen. Je hoeft niet voortdurend mijlpalen met elkaar te produceren maar een basisniveau van samenwerking is goed voor de continuïteit in gezamenlijke, historische producties. In die zin is het incidentele karakter een probleem. Dat valt niemand persoonlijk aan te rekenen: het betreft hier geen probleem dat op individuen is te herleiden. Het is een collectief probleem.

In eigen land en regio zijn er netwerken, waardoor de stroom van historische producties (in de vorm van exposities, publicaties, infrastructuren) op gang blijft. Men treft elkaar op periodieke bijeenkomsten, in besturen of in redacties van tijdschriften. In de periodieke ontmoetingen worden voortdurend plannen gesmeed en historische producten ontwikkeld. Helaas zijn dergelijke structuren tussen Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland weinig stevig. Daarom is het naar mijn persoonlijke opvatting zinvol om grensoverschrijdende structuren te versterken. Duurzame netwerken stellen historici aan weerszijden van de grens beter in staat om te bouwen aan het grensoverschrijdende verhaal van Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland. De lichtende voorbeelden tonen aan dat grensoverschrijdende samenwerking zich loont. Grensoverschrijdende projecten openen nieuwe perspectieven op de geschiedenis en geven tegelijkertijd een impuls aan het grensoverschrijdende cultuurtoerisme.

Bijlage**Het geschiedbedrijf in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland: een selectie van websites**

Musea

- Dr: Drents Museum: www.drentsmuseum.nl
- Dr: Veenpark www.veenpark.nl
- El: Emslandmuseum Schloss Clemenswerth: www.clemenswerth.de
- El: Emslandmuseum Lingen: www.museum-lingen.de
- El: Emslandmoormuseum Groß Hesepe: www.moormuseum.de
- El: Gedenkstätte Esterwegen: www.gedenkstaette-esterwegen.de
- Fr: Fries Museum: www.friesmuseum.nl
- Fr: Verzetsmuseum: www.friesverzetsmuseum.nl
- Gr: Groninger Museum: www.groningermuseum.nl
- Gr.: Veenkoloniaal Museum: www.veenkoloniaalmuseum.nl
- Of: Ostfriesisches Landesmuseum Emden: www.landesmuseum-emden.de
- Of: Heimatmuseum Leer: www.heimatmuseum-leer.de
- Of: Moor- und Fehnmuseum Elisabethfehn: www.fehnmuseum.de

Archieven

- Dr: Drents Archief: www.drentsarchief.nl
- El: Kreisarchiv Meppen (geen website)
- Fr: Fries Historisch en Letterkundig Centrum: www.tresoar.nl
- Gr: Groninger Archieven: www.groningerarchieven.nl
- Of/El/Oldenburg: Staatsarchiven: www.nla.niedersachsen.de

Onderzoek

- Fr: Fryske Akademy: www.fryske-akademy.nl
- Gr: RUG-leerstoelgroep Economische en Sociale Geschiedenis: <http://www.rug.nl/let/organization/bestuur-afdelingen-en-medewerkers/afdelingen/afdeling-geschiedenis/wiewatwaar/sectiesgeschiedenis/esg/>
- Gr: RUG-Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed: www.instituutvoorliturgiewetenschap.nl
- Gr: Groningen Institute for Archeology (RUG): <http://www.rug.nl/research/groningen-institute-of-archaeology/>
- Oldenburg: Institut für Geschichte, Carl von Ossietzky Universität: www.uni-oldenburg.de/geschichte
- Osnabrück: Historisches Seminar, Universität Osnabrück: www.geschichte.uni-osnabrueck.de/historisches_seminar

Verenigingen en organisaties

- Dr: Drentse historische Vereniging: www.drentsehistorischevereniging.nl/
- El: Emsländische Landschaft: www.emslaendische-landschaft.de
- El: Emsländische Heimatbund: www.emslaendischer-heimatbund.de
- Fr: Koninklijk Fries genootschap voor geschiedenis en Cultuur: www.friesgenootschap.nl
- Gr: Cultuurhistorische vereniging Stad & Lande: www.stad-lande.nl
- Of: Ostfriesische Landschaft: www.ostfriesischelandschaft.de

Projecten in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland

- WiGeDok: www.wigedok.eu
- Cartago: www.cartago.nl
- Land van Ontdekkingen: www.land-der-entdeckungen.de/NL/
- Memento Mori: www.memento-mori.nu

Noten

- 1 *Euregio: een Europese regio*. Geschrift van de Freie Planungsgruppe Berlin in opdracht van de Mozer-Commissie (Berlijn 1973).
- 2 Erwin Karel en Mark Goslinga, 'Inspiratielijst Drentse geschiedenis', *Waardeel* 35 nr. 1 (2015) 26-31.
- 3 Meindert Schroor, *Rurale metropool. Bevolking, migratie en financiën van de stad Groningen ten tijde van de Republiek (1595-1795)* (Groningen 2014).
- 4 Eems Dollard Regio, *Jaarverslag 1989-1990*, 18; Nina Hennig, 'Museumsberatung und Netzwerkarbeit: Mehr als 25 Jahre Museumsverbund Ostfriesland', *Nachrichten des Marchenrates zur Förderung der Forschung im Küstengebiet der Nordsee* 52 (2015) 97-101, alhier 101.
- 5 Eijnck publiceert regelmatig over Duits-Nederlandse onderwerpen, zie bijvoorbeeld: 'Das Emsland und die Grafschaft Bentheim als historischer Grenzraum' in: B. Kehne (red.), *GeschichtsLandschaft Emsland/Bentheim. Tagung zum 25-jährigen Bestehen des Arbeitskreises Geschichte der Emsländischen Landschaft für die Landkreise Emsland und Grafschaft Bentheim (1981-2006)* (Sögel 2007) 53-100.
- 6 Andreas Eijnck e.a. (red.), *Wanderarbeit jenseits der Grenze – 350 Jahre auf der Suche nach Arbeit in der Fremde. Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung Drents Museum/Museumdorf Cloppenburg/Westfries Museum Hoorn/Emslandmuseum Lingen* (z.p. 1993).

- 7 Christof Haverkamp, *Die Erschließung des Emslandes im 20. Jahrhundert als Beispiel staatlicher regionaler Wirtschaftsförderung* (Sögel 1991).
- 8 Jan F. Kegler e.a. (red.), *Land der Entdeckungen. Die Archäologie des friesischen Küstenraums – Land van Ontdekkingen. De archeologie van het Friese kustgebied* (Aurich 2013)
- 9 Marijn Molema, 'Protokoll EDR Historikertreffen, 14. November 2014', ongepubliceerd verslag. Dit verslag is opvraagbaar bij de auteur.
- 10 B. Mater, 'Land van Ontdekkingen. De archeologie van het Friese kustgebied', *Historisch Jaarboek Groningen 2014*, 112-129.
- 11 Ostfriesische Landschaft, *Jahresbericht 2013*, download <http://www.ostfriesischelandschaft.de/400.html> (geraadpleegd op 16 maart 2015).
- 12 De medewerkers van de *Emsländische Landschaft* zijn dezelfde als de medewerkers van de *Emsländische Heimatbund*: tussen beide organisaties is een personele unie ontstaan.
- 13 Norden (dat in 1978 fuseerde met Aurich), Wittmund, Leer en Aurich zijn bestuurlijke eenheden 'Landkreisen', Emden is een 'kreisfreie Stadt' en als zodanig ook een bestuurlijke eenheid.
- 14 Pieter Huijstra, 'Bouwmeesters, zedenmeesters. Geschiedbeoefening in Nederland tussen 1830 en 1870' (ongepubliceerd proefschrift KU Leuven 2013) 51.
- 15 Zie bijvoorbeeld: Hajo van Lengen, 'De Friese landen tussen Eems en Lauwers in de Middeleeuwen. Een bijdrage tot de indeling van de landen en de betekenis van hun landzegels', *Historisch Jaarboek Groningen 2004*, 7-25.
- 16 In het *Historisch Jaarboek Groningen 2012* verschenen: Maarten van der Linde, "Een nieuw ideaal voor deze tijd". Volkshogeschool 't Oldörp en de Gronings – Oost-Friese uitwisseling, 1949-1954' (blz. 104-121) en Ingrid Hennings, "Dit huis heeft vele dienaren gehad. De oprichting van de Duits-Nederlandse Volkshogeschool te Aurich" (blz. 122-139). In het *Emden Jahrbuch 2012* verscheen: „Dieses Haus hat viele Diener gehabt.“ Die Errichtung der deutsch-niederländischen Heimatvolkshochschule in Aurich (blz. 219-234) en Maarten van der Linde, „Ein neues Ideal für diese Zeit.“ Die Volkshogeschool 't Oldörp und die groningsch-ostfriesische Zusammenarbeit 1949-1954 (blz. 235-251).
- 17 Maarten Duijvendak, 'In de sporen van Gruno en Bruno. Ontspanning, eigenheid en historisch besef in het historisch verenigingsleven', *Historisch Jaarboek Groningen 2005*, 91-104.
- 18 Eems Dollard Regio, *Jaarverslag 1993-1994*, 13-14.
- 19 Mondelinge mededeling van organisator Anja van Berkum, 16 januari 2015.
- 20 Harry Schuring (red.), *Grenzeloze reisgids Eems Dollard Regio* (Den Haag 1992). Deze reisgids betreft een gezamenlijke uitgave van ANWB, VVV en de Eems Dollard Regio.
- 21 J. Kroesen en R. Steensma, *Kirchen in Ostfriesland und ihre mittelalterliche Ausstattung* (Petersberg 2011).
- 22 H. van Lengen (red.), *Die Friesische Freiheit des Mittelalters – Leben und Legende* (Aurich 2003).
- 23 Marijn Molema, *Regionale kracht. Economisch beleid in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, 1945-2000* (Assen 2011) 300.
- 24 O. Knottnerus e.a. (red.), *Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het grensgebied van Noord-oost-Nederland en Noordwest-Duitsland. Rundum Ems und Dollart. Historische Erkundungen im Grenzgebiet der Nordostniederlande und Nordwestdeutschlands* (Groningen en Leer 1992). In nauw verband met deze bundel stond een conferentie, het vierde Keuningcongres, waar drie thema's centraal stonden: cultuurlandschap (1), regionaal-economische ontwikkeling (2) en toerisme en planologie. Zie: Jelier Vervloet, 'De identiteit van het landschap. Het vierde Keuningcongres over de Eems Dollard Regio', *Noorderbreedte*, speciale uitgave 1993.
- 25 O.S. Knottnerus, 'Räume und Raumbeziehung im Ems Dollart Gebiet', in: idem e.a. (red.), *Rondom*, 11-42.
- 26 www.drentsarchief.nl/organisatie, geraadpleegd 25 maart 2015.